

Dagsverket

DALARNAS HEMBYGDSFÖRBUND

NR 1. 2024 ÅRG 42 PRIS 30 KR

**Dass • Skithus • Avträde
Stjärterum • Hemlighuset**

Magnus Odebäck Ljunge, arkeolog, Dalarnas museum.

Foto: Privat

"Att samla på Dalarna"

Årsboken för 2024 har arbetstitel "Att samla på Dalarna", och kommer vara en djupdykning i Dalarnas museums rika och varierade samling av föremål, arkeologiska artefakter, foton och arkivmaterial.

Utgångspunkten är att berätta om hur samlingen formats av ett och halvt sekel av insamling och dokumentation av länets historia, och förhistoria. Texterna kommer ge en bild av hur samlare och samlandet kan förstås i relation till tidstypiska ideal och föränderliga antikvariska traditioner.

Vad som varit värt att samla på har varierat från tid till annan, och samlingen har en intressant biografi som är av betydelse även bortom de enskilda objekternas kulturhistoriska sammanhang. ❖

Dalarnas museums magasin "Tallen".

Foto: Pers Göran Olsson

Dagsverket utges
av Dalarnas Forn-
minnes- och Hem-
bygdsförbund och
Dalarnas museum

Adress: Box 22, 791 21 FALUN,
Tel: 023-666 55 00

Besöksadress: Dalarnas museum,
Stigaregatan 2-4, Falun. E-post:
dagsverket@dalarnasmuseum.se
www.dalarnasmuseum.se

Ansvarig utgivare:

Christer Björklund

Redaktör: Marina Andersson

Redaktion:

Bildresearch / Bildbehandling:

Merita "Mia" Ruotsalainen.

Ombrytning & Form: Anna K
Eriksson

Tryck: Henningssons
Svanenmärkt.

ISSN: 0349-6139 (tryckt)

ISSN: 2001-7049 (online)

Distribution: Dagsverket utkommer fyra gånger per år och ingår i medlemskapet i Dalarnas Fornminnes- och Hembygdsförbund. Upplaga 2000 ex. per nummer. Medlemskap i DFHF för år 2024 erhålles genom insättande av 250 kr på bg 5604-8564. Som medlem får du en årsbok, 4 nummer av Dagsverket, 20 procents rabatt på Dalarnas museums och hembygdsförbundets publikationer.

Annonsera i Dagsverket:

Helsida: 1.600 kr

Halvsida: 800 kr

1/3-sida: 600 kr

1/4-sida: 400 kr

1/6-sida: 300 kr

1/8-sida: 200 kr

Priser exklusive moms

Manusstopp 2024

Nr 2, 1 maj

Redaktionen förbehåller sig rätten att förkorta och redigera insända texter. I och med att material lämnas till redaktören godkänner upphovsmannen också att det publiceras elektroniskt. Författarna är ensamma ansvariga för sina artiklars innehåll.

Glada dassbesökare.

Foto: Gustaf Hellman

Redaktören har ordet

JAG HAR BÅDE i mitt arbetsliv och även ideellt arbetat med friluftsmuseer, av lite olika slag. Många har hämtat inspiration från bondesamhället och visar hur en äldre bondgård såg ut med mangårdsbyggnad, ekonomibyggnader osv. Jag har suttit i styrelsen för en förening som ägde en gammal brunnsmiljö och det största friluftsmuseum jag arbetat med var Jamtli Historieland i Östersund, som visade upp inte mindre än sju olika årtal i historien, med en mängd olika byggnader.

En byggnad som dock oftast saknas hos många friluftsmuseer är dasset, av någon anledning. Vi hade dass på Jamtli Historieland, men dessa var några av de få byggnader som var ständigt igenbommade, eftersom besökare annars använde dem som...tja, det de byggts för att användas som.

Dassen används än i dag, i nyare och modernare tappning, men detta nummer kommer att uppmärksamma framför allt de historiska dassen. ♦

Marina Andersson, redaktör

Om ni vill ha ner dassinformation och inspiration kan ni gå in på följande länk: svt.se/nyheter/lokalt/smaland/tacka-for-maten-skit-pa-dasset

Dass fäboden på Hedbodarna i Älvdalen.

Foto: Dalarnas museum

Lort-dalarna?

Den hygieniska standaren i Dalarna är god, men så har det inte alltid varit vilket nedanstående reportage och citat och visar.

Lortsverige är radioreportaget från 1938 som blev en bok. Mannen bakom verket hette Ludvig "Lubbe" Nordström och under 1930-talet reste han runt i Sverige och rapporterade om sakers tillstånd, framför allt boendeförhållande och de hygieniska omständigheter som svenska folket levde under. Reportaget resulterade i stor upprördhet då det visade sig att vissa delar av befolkningen levde under sanitära förhållanden som var oacceptabla; stugor med jordgolv, trångboddhet, dricksvatten och avlopp liggandes intill varandra och mycket mer.

Och vad fanns här av intresse? Ett par saker. Det första: ett intryck av, att här existerade icke fattigdom, här klarade sig alla...Men i själva verket är speciellt norra Dalarna av Sveriges träbyggda delar den för ögonblicket utan gensägelse den mest förfallna jämte Tornedalen uppe i Norrbotten. Inget annat landskap ser så trasigt, lappat och eländigt ut som just Dalarna. Men situationen har förbättrats inom Bergslagens industrier. Representer för industrin berättar: -På trettio år har en genomgripande förvandling ägt rum inom Bergslagens industrier. Vid Domnarvet bodde år 1907 av dess arbetare 70 procent i enrumslägenheter.

-Alltså: ett rum och kök?

-Nej, bara kök...och den dåtida sämsta lägenheten var en om 13 personer i ett dylikt kök. Det var man, hustru, mannens bror och 10 barn...Dessa kök hade vare sig avlopp eller elektriskt ljus.

Man noterar att efter att bostäderna år 1908 förbättrats har hälsotillståndet hos de boende ökat, och att känslan för personlig hygien har ökats. Mer utrymme ledde till en ökad benägenhet att göra det trevligt i hemmen med gardiner och dukar.

Mer om ämnet kan läsas i Ludvig Nordströms bok Lortsverige från vilken ovanstående citat är hämtade. ♦

Marina Andersson, hembygds-konsulent, Dalarnas museum

Prova på...

Grundkurs i sprängning
 Ervikens Hembygdsgård • 23 mars • 13.00-17.00
 Pris: för medlemmar DFHF 400 kr, icke medlemmar 650 kr. Smörgås och kaffe ingår.
 Anmälan: max antal 8 st, först till kvarn...
 anmäl dig till: marina.andersson@dalarnasmuseum.se

Prova på...

Lad, brudkrona workshop
 Dalarnas museum • 27 april • 12.30-16.30
 Pris: för medlemmar DFHF 400 kr, icke medlemmar 650 kr. Smörgås och kaffe ingår.
 Anmälan: max antal 16 st, först till kvarn...
 anmäl dig till: marina.andersson@dalarnasmuseum.se

Hemlighuset

från det sociala till det privata

På fäboden Hedbodarna i Älvdalen finns flera dass. Här syns ett fristående sådant med locklistpanel och pulpettak med trapetskorruerad plåt. Dörren utgörs av snedställd träpanel där en gren har brukats som handtag. Foto: Dalarnas museum, 2015.

ETT TOALETTBESÖK i Sverige idag innebär generellt bekvämligheter som rinnande vatten, ljus och värme. Vi stänger dörren, låser om oss och gör vad vi ska ifred. Att uträtta sina behov betraktas som en högst privat syssla men den bekvämligheten har inte alltid varit given.

Om vi närmar oss avträdet historia så har människor till en början ogenerat satt sig ner där det har passat - i skogen, på gatan, på dyngstacken eller vid husknuten. Ibland fanns det ett hål i marken som grävdes igen när det blev fullt. En senare utveckling innebar att det kunde finnas en så kallad "stång i vägg" eller en bock att sätta sig på, som flyttades högre upp i takt med att högen med avföring växte. I rikare hushåll förekom det under 1600- och 1700-talen särskilda pottstolar och pottor som tömdes av tjänare.

Dassbyggnaden var en nymodighet som introducerades i större utsträckning under 1700- och 1800-talen. Först i de högre samhällsskikten och efterhand hos vanligt folk, även om det under en längre period betraktades som en lyx. Stång i vägg levde kvar, om än som en ovanlighet, ända in på 1900-talet. "En källa i Stång i vägg och hemlighuset: kulturhistoriska glimtar från mänsklighetens bakgårdar" av Gunnar Tilander berättar till exempel om en sådan stång i Älvdalen 1926.

Dassen byggdes till en början som ett påhäng på uthus eller stall och var i enkel utformning. Djur och människor delade således dyngstack. En fjöl (själva sittbänken) med enkel sits kunde räcka. Kanske tillkom ett tak eller en vägg efterhand som skydd för väder och vind men dörrar saknades ofta. Dassbyggnader som sak-

En dassinteriör på fäboden Hedbodarna i Älvdalen. Till vänster i bild syns fjölen med en av sittplatserna, utanför bild finns ytterligare en. Dass med fler än en sittplats har tidigare fyllt en viktig social funktion. Här finns även möjlighet att tvätta händerna. Lägg också märke till tidningarna. Foto: Dalarnas museum, 2015.

nade fjöl och i stället fortsatt hade en stång i vägg förekom också. Det var inte heller ovanligt att dassen byggdes samman med svinstior, då grisar hade en viss förkärlek till avträdet.

Efterhand blev fristående dassbyggnader mer vanligt förekommande, framför allt kring sekelskiftet 1800-1900 och placerades då gärna något mer avsides från mangårdsbyggnaden. På 1930-talet var det vanligt att i stället bygga in dassen i en annan uthusbyggnad och inte längre som på-

häng. Den fristående formen förekom dock fortfarande.

I takt med att dassen blev vanligare byggdes de ofta med två eller fler sittplatser. I städerna fanns gemensamma dass uppradade på innergårdar, med tunnor som tömdes av latrinbärare. På större gods kunde det finnas dass med uppemot 12-15 sittplatser.

Antalet sittplatser på ett dass skvallrar om dassets sociala betydelse. Mot bakgrund av den trångboddhet som rådde i Sverige under många år blev

Interiör på dass i Gamla Staberg, Vika-Hosjö. Fjöl med åtminstone två sitsar. Lägg märke till de fasta dasslocken och det profilerade avslutet mot väggen. Foto: Karl-Erik Forsslund.

dasset den plats där det gick att prata ostört utan att någon oberörd lade sig i. Par kunde bråka eller diskutera ekonomi, föräldrar kunde uppfostra sina barn och sällskap kunde skvallra. Det vanligaste var att man gick två och två men framför allt ungdomar gick i större sällskap. Ibland fanns det en lägre fjöl med mindre hål som var specifikt avsedd för barn.

I Kalle Bäcks forskning som sammanställs i "Det svenska dasset - inte bara en skitsak!" visar frågor som "Hänger du med på dass?" och "Ska vi gå till hemlighuset?" på hur sällskapsbehovet kunde vara lika stort som naturbehovet. Många viktiga beslut togs på dass och "hemlighuset" syftar sannolikt snarare till de samtal som fördes där än till det som byggnaden i huvudsak var till för. Sannolikt var det också trevligt att gå tillsammans under mörka kvällar.

Installation av vattenklosetter började tas i allmänt bruk under tidigt 1900-tal men 1936 var det endast 0,8% av bostäderna som hade tillgång till toalett inomhus. Utedass var fortsatt vanligt förekommande, liksom stång i vägg. På landsbygder var vattentoaletter en sällsynthet före andra världskriget utan genombrottet kom först under 1950-talet.

På landsbygder var vattentoaletter en sällsynthet före andra

världskriget. Genombrottet kom först under 1950-talet men trots det fortsatte utedass vara relativt vanliga, även i städerna, fram till 1960- och 1970-talens rivningsvåg. Troligen används många av de dassbyggnader som finns kvar idag främst under varmare årstider eller på sommarvisiten. Kanske har de fått nya användningsområden som exempelvis förråd, kanske har de förfallit. Dass med två eller fler sittplatser förekommer fortfarande men generellt kan det ändå konstateras att människans sätt att förhålla sig till avträdet idag är betydligt mer privat än tidigare. Sannolikheten att de som har tillgång till dass idag också har tillgång till en toalett med möjlighet att låsa om sig är stor. ♦

Lina Lenneryd, byggnadsantikvarie, Dalarnas museum

Dasset vid Linnés bröllopsstuga i Sveden, Falun. Byggnaden står kvar på gården än idag men har fått en ny placering. Foto: Karl-Erik Forsslund, 1925.

Upphöjt dass som påhäng på Jälkgården i Kärvsåsen. Stall och fähus placerades ofta i vinkel på gårdarna med dyngstaden däremellan. Dassets naturliga placering blev då på gaveln till stall eller fähus. Planket i förgrunden markerar dyngstadens gräns. Dalarnas museum, 2021.

Källor

- Bäck, K. (1994). Det svenska dasset - inte bara en skitsak!: en historisk studie av dassets betydelse som forum för social kontakt och medborgarfostran. Borensberg: Noteria.
- Tilander, G. (1994). Stång i vägg och hemlighus: kulturhistoriska glimtar från mänsklighetens bakgårdar. (3., något utök. uppl.) Stockholm: Fabel.
- Skansen/ Krumlinde, J. (2020/04/02). Toalettapprets historia. Digitalt museum. <https://digitaltmuseum.se/021188564565/toalettapprets-historia>

Dass

på Dalarnas hembygdsgårdar

INFÖR DETTA nummer av Dagsverket (Dassverket?) skickades en fråga till länets hembygdsgårdar om deras innehav av dass och redaktionen tackar för stort engagemang och ett stort antal svar. Dessvärre kan vi inte publicera alla texter och bilder som ni skickat in och vi hoppas att ni har överseende med detta.

Med detta sagt kommer en liten kavalkad av dass från Dalarna. ❖

Tryck av Britt Gottfries (1928-2023)

Olnispagården har ett dass "kåmmor" på Transtrands-mål, inbyggt mellan husen. Dasset har ett sitthål, pinnar att torka sig med och ett grävlingsskinn att torka händerna på. Dasset brukar bli en upplevelse och samtals-ämne! Dessutom finns det ett skolmuseum "Osandens skola" där vi har byggt ett dass för att visa hur barnen "fick gå på toaletten" förr i tiden. Maud Ån

På Norns bruk finns detta ganska speciella åttkantsdass. Det byggdes i samband med att nya, med den tidens mått moderna arbetarbostäder, byggdes på Norn vid mitten av 1800-talet. Varje hushåll hade sin åttondel. Invändigt är varje åttondel inredd med dubbelfjöl, vilket ger en ny dimension åt uttrycket hemlighus. Egentligen var det ju ingen hemlighet vad man gjorde därinne. Men gick man två tillsammans kunde man diskutera känsliga ämnen, kanske hemligheter. Dasset är tillsammans med övrig bebyggelse på Norn byggnadsminnesförklarat och förklarat som kulturhistoriskt riksintresse. Det har dessutom blivit förevisat i en litografi av konstnären Anders Björnhager från Borlänge.
Bengt-Erik Johansson

Zorns Gammelgård (Mora hembygdsgård) har två dass. Zorn var noga med att dassen skulle placeras exakt som de var placerade innan de blev flyttade till gammelgården, i förhållande till övriga hus på gården. Båda är olåsta och har därför ingen lös inredning. Dassen används ej idag. De är endast till för visning av en komplett fäbodgård/hemgård.
Ingmar Kånåls

"Sk-thus framåt marsch!"

Soldaternas avträde på Rommehed har flyttats vid åtminstone två tillfällen. Detta kan vara ett av de tillfällen då kommandot "Sk-thus, framåt marsch!" enligt traditionen uttalades. Traditionen förmäler dessutom att man höll takten med hjälp av en trumslagare som satt på taket och att man flyttade huset genom att ett antal soldater bar huset på sina axlar genom att sticka upp sina huvuden i de för andra ändamål befintliga hålen i inredningen - en skräna förstås!

Byggnaden bars på långa stänger av kanske 100 man.

Foto: Dalregementets museer, troligen slutet av 1800-talet, början 1900-talet.
Jan-Olof Montelius

Hemlighus på Rommehed

Dass, privé, hemlighus. Kärt barn har många namn. I den här samlingen av "repgubbar" på Rommeheds soldatdass, troligen i slutet av 1940-talet, början 1950-talet, var det nog svårt att behålla några hemligheter som hade yppats i förtroende.

Foto: Inge Persson, Dalregementets museer.

Jan-Olof Montelius

Dasset på Fagerbergs kaptensboställe, Tammeråsen
Tammeråsen har en historiskt viktig roll i socknen och för hela Övre Dalarna. På gården Fagerberg som ligger i den över delen av byn, bodde konungens fogde under många år under medeltiden och början av 1500-talet.

Fagerberg blev 1677 kaptensboställe för kompanichefen för Rättvik kompani, då mangårdsbyggnad och övriga byggnader uppfördes, bl.a. ett avtråde med pyramid-tak. Dasset finns även med i ett husesynsinstrument från 1750-talet. År 1837 omändrades bostället till fanjunkarboställe.

Dasset införskaffades av Kungl. Dalregementets kamratförening i mitten av 1950-talet och sattes upp på Dalavallen i Falun. Det flyttades tillbaka till Tammeråsen 2007.

På gården Fagerberg finns en minnestavla med texten "Fagerberg boställe vid Rättviks kompani för kaptenen 1677-1837, för fanjunkaren 1837-1896", som minner om denna tid.

Jan-Olof Montelius

.....

Orsa Hembygdsgårds dass, *skalajs* "skål-hus". Ordet används i lite olika former i Ovansiljans socknar. I Ordbok över folkmålen i Övre Dalarna hittar man det under uppslagsordet "skål-hus. Eva Olander

Dalkarlen Erik Falk i Västerås

EN OLJEMÅLNING med guldram - föreställande en korrekt herre - inlämnades till försäljning på ett auktionshus någonstans i Sverige. Namnet på mannen var inte känt men däremot konstnärens nämligen Robert Hugo Jäckel. Personen identifierades som Erik Falk och han var under åren 1910 - 1942 Verkställande direktör (VD) för Svenska Metallverken i Västerås. På slingriga vägar har målningen med Falk landat i Metallverkens före detta huvudkontor i Kopparlunden där Jensens gymnasium numera huserar. Bara

några stenkast därifrån på Östra kyrkogården finns Falks familjegrav.

Erik Falk föddes den 7 september 1875 i Djura prästgård i Leksands socken. Fadern Axel Falk var präst i kapellförsamlingen och under hans tid blåste andliga vindar. Många människor berördes av evangelium och ett missionshus byggdes. Modern Ida Mariana Lindh hade släktingar bland annat i Gagnef. Efter ett antal år gick flyttlasset till Säfsnäs där Erik Falk kom att växa upp. Efter skolgång, högre

studier och praktikplatser tillträdde han som gruvförvaltare hos Bergverks AB Vulcanus i Blötberget. Efter några år avancerade Falk till VD i företaget. Från år 1910 verkade han som VD vid Svenska Metallverken där också Skultuna bruk och Granefors koppar- och mässingsverk ingick.

En tillbakablick på året 1915 berättar att företaget hade 983 arbetare, 179 tjänstemän och 238 lägenheter för de anställda. Vid Metallverken tillverkades halvfabrikat exempelvis plåt, rör, tråd och stänger av

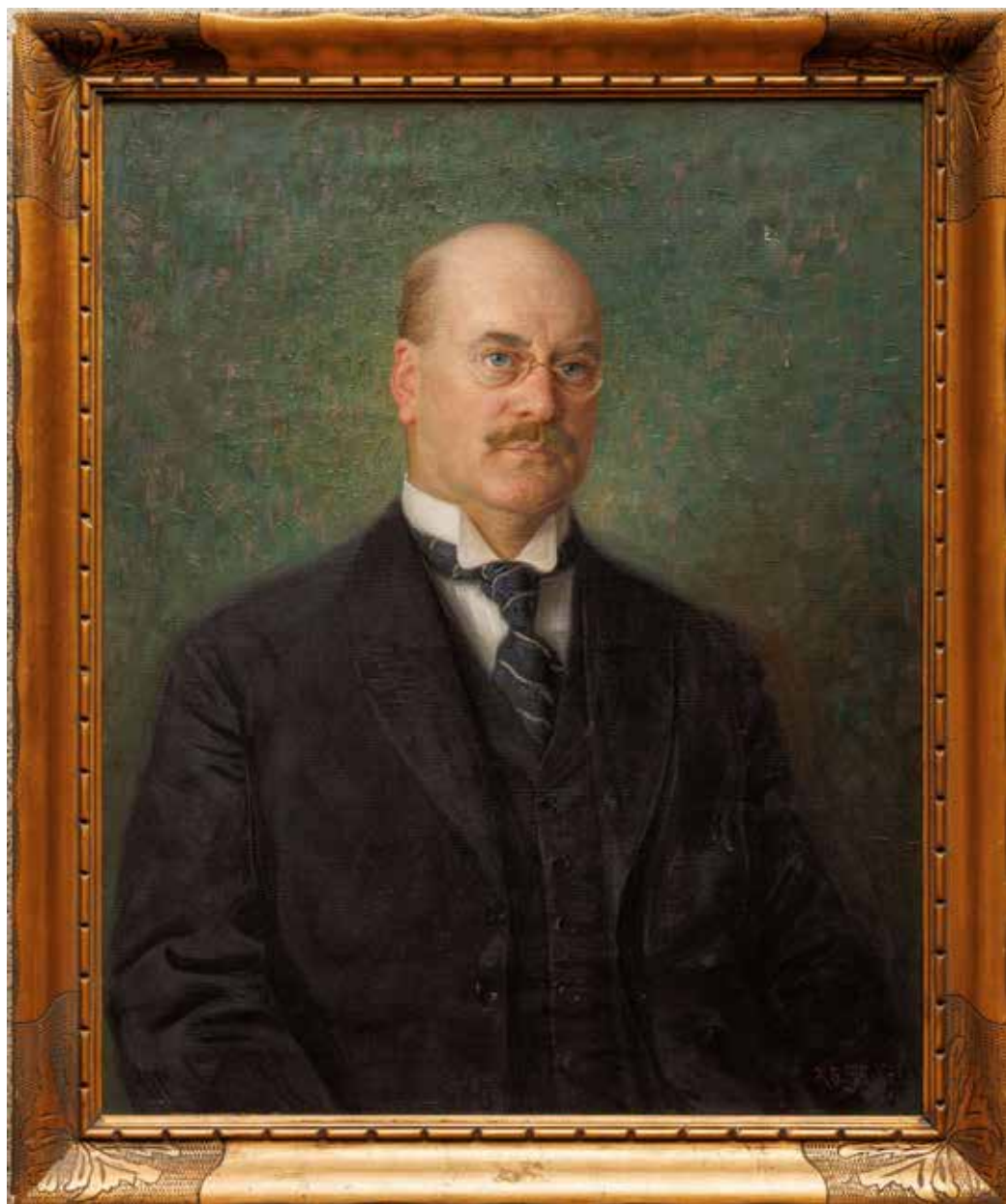
koppar, aluminium, mässing och brons. Falk förde noteringar om de anställda som kom för sent till arbetet och de fick betala böter. I slutet av året delade Erik Falk ut dessa pengar till Västmanlands fornminnes- och hembygdsförbund, Röda Korset, kyrkans diakonissor och änkor i staden.

Svenska Metallverkens VD var under tre decennier en av stiftsstadens främsta ledare. Utöver Falks omfattande chefsuppdrag var han förtroendevald inom både stad, landsting och kyrka. Han satt i Västmanlands fornminnes- och hembygdsförbunds styrelse i tre årtionden. Erik Falk var också författare med bokutgivningar om hembygd och historia. Familjen Falk hade sitt hem i ett stort korsvirkeshus i vitt och brunt i grannskapet vid Villa Asea. Det storslagna bostadshuset anses av många som ett av Västerås vackraste. Konstnären Robert Hugo Jäckel som målade Erik Falk finns också representerad med konstverk i Mikaelikyrkan och biskopsgården i Västerås. I Mikaelikyrkan finns "Getsemane" som var altartavla i Västra församlingshemmet på Jakobsberg. I biskopsgården finns två porträtt av biskopsparet Einar och Gerda Billing.

"Falk förde noteringar om de anställda som kom för sent till arbetet och de fick betala böter."

Målningen med Erik Falk har hamnat i Kopparlunden där Metallverkets maskiner tystnat sedan länge. Dalkarlen Falk påminner om den industriella storhetstiden på Kopparlunden som nu åter förvandlas till en levande stadsdel med bostäder för tusentals, grönytor, butiker och kontor. ♦

Gunnar Kärrbom

Erik Falk. Oljemålning av konstnären Robert Hugo Jäckel.

Till minne!

Margaretha Hedblom

EN FOLKBILDARE och historiker av rang har gått ur tiden, Margaretha Hedblom har lämnat oss i stor saknad. Få människor har betytt så mycket för Dalarna, lokal- och emigranthistoria som hon. Margarethas energi var stor, för henne var ingenting omöjligt, hon var alltid full av idéer och uppslag. Hon gjorde mängder av resor runt i Svensk-bygdernas USA, tog kontakt, intervjuade, spelade in, antecknade och gjorde senare också flera radioprogram. Hennes kontaktnät var enormt både där och här hemma.

År 1998 gav hon ut boken Hälsa dem där hemma där hon återger flera intervjuer av minnesgoda berättare med märkliga levnadsöden från utvandringen till norra Amerika. Hon berättar själv att det var brev med fotografier på finklädde barn, paket med rusin, kaffe och risgryn, och besök av hemvändande amerikasläktingar som på 40- och 50-talen väckte hennes intresse för utvandring. Hon blev nyfiken men det fanns inte så mycket att läsa. Här fanns ett stort tomrum i Dalarnas historia som hon tog sig an att fylla. Tillsammans med Folke Hansjons byggde hon med stor ihärdighet ett centrum för släkt- och emigrationsforskning och placerade därmed Leksand på den svenska släktforskarkartan. I sina studier av utvandringen från Dalarna till USA tog hon initiativ till en kartläggning av mer än 55 000 emigranter som lämnat landskapet.

Om jag minns rätt möttes vi första gången i slutet av 1980 talet, på en kurs i forskningsmetodik och lokalhistoria på dåvarande Högskolan i Falun/Borlänge. Det var också detta som skulle bli Margarethas forskarroll utöver sina lärargärningar och senare sitt arbete som Malungs kulturchef. Hon blev en lokalhistoriker av dignitet, så småningom med en inriktning på emigration. Hennes produktion av längre eller kortare artiklar till böcker och tidskrifter är stor och spänner över breda fält, från: "En trollkohna skall du icke låta leffua" till "Bröllopskost och dito kostnader på 1600-talet." Till vår glädje i Dalarnas Fornminnes och Hembygdsförbund valde

hon ofta att erbjuda sina alster till vår årsbok Dalarna. Och strax blev hon invald i Hembygdsförbundets styrelse, vi behövde hennes kompetens.

Margaretha kunde fänga sin publik och berätta som ingen annan, men hon kunde också lyssna och ta till sig historier, både tragiska, komiska och riktigt märkvärdiga levnadsöden. Hennes kulturella bildning var enorm. Margaretha Hedblom var en folkbildare som verkligen visste vad folkbildning är och vad den står för. ❖

Saknaden är stor!

*Dalarnas Fornminnes- och Hembygdsförbund
genom Staffan Nilsson*

Margaretha Hedblom 1942-2024. Foto: Privat

1

2

3

4

Landsbygdens badstugor

RUNT OM PÅ landsbygden så dyker de upp, intill sjöar och vattendrag, små stugor, bortglömda och förbisedda. I de bästa av fallen syns de fortfarande med rykande skorsten och med upplåst dörr en lördag. Jag talar om badstugorna, som en gång i tiden, ja, rent utav haft en livsviktig roll på landsbygden. Att kunna tvätta sig och sköta sin hygien på ett enkelt sätt i hemmet tar de flesta för givet, rinnande vatten och avlopp är med dagens mått en självklarhet. Att det största hotet mot vår hälsa skulle vara smuts och lort känns nu ganska otänkbart. Om vi backar hundra år så såg situationen helt annorlunda ut.

Under förra sekelskiftet började tankar kring renlighet och modernitet växa sig starka. Provinsialläkare landet runt rapporterade om missförhållande gällande boendesituationen och hur detta påverkade folkets hälsa och bidrog till sjukdomsspridning. Läkarna hade förstått att renlighet och tvgande var hälsofrämjande och kunskapen angående bakterier

hade fått större spridning. I stället för att endast bota sjukdomar väcktes ett större intresse för att faktiskt förebygga dem. Inspiration hämtades från vårt grannland i öst, det finska bastubadandet ansågs vara ett effektivt sätt att främja hälsan hos befolkningen. Någon annan som uppmärksammade misären runt om i landet var Ludvig Nordström när han i sin uppmärksammade reportageserie åkte runt i Sverige, dokumenterade och besökte hem och gårdar tillhörande bönder, arbetare och mindre bemedlade. Namnet på serien, som senare utgavs i bokformat, blev Lort-Sverige och är talande för hur boendesituationen långt in på 1900-talet såg ut. Tiden kring förra sekelskiftet var präglad av socialpolitiska dragningar och en framåtanda som ivrigt ville att samhället och dess innevånare skulle moderniseras. Samtida strömningar som alla hade som mål att förändra det gamla Sverige - kroppen skulle vara ren och stark, hemmen skulle vara ljusa och luftiga, sinnet skulle vara nyktert och förnuftigt.

1. Svärdsjö sockens första badstuga byggdes i Gårdvik 1928. Foto: Okänd.

2. Badstugan i Gårdvik har inte varit i bruk sen slutet av 60-talet.

Foto: Isabella Åkerberg.

3. Badstugan i Boda, föregångare för många andra badstugor byggda efter Svärdsjötypen.

Foto: Okänd.

4. En pigg 95-åring. Badstugan i Boda har genomgått olika renoveringar och håller fortfarande öppet tack vare Liljans bad- och bastuförening. Foto: Isabella Åkerberg.

Drömmen om folkhemmet och allas lika rätt. I detta fall var allas rätt till tillgång av rinnande vatten och bad en viktig fråga och lösningen var bland annat byggandet av badstugor på landsbygden.

Under perioden 1920 - 1949 byggdes det tusentals badstugor på landsbygden i Sverige. Dalarna tillsammans med Värmland, Västmanland och Södermanland var de landskap där det byggdes som allra flest och 1956 fanns det mellan 10 000 - 11 000 badstugor runt om i hela landet. Det fanns ett stort behov för allmogen att ha en plats där de kunde sköta sin personliga hygien, tillgången till vatten kunde se mycket olika ut, även så badens frekvens. Som oftast placerades badstugorna strategiskt intill en sjö eller bäck. De allra flesta tvättade sig under helgen på lördagen även kallad lögaredagen. Hur tvättandet såg ut skiljde sig även åt, historier finns från runt om i landet om synen på bad. Bad kunde beskrivas som högmödigt eller rent utav löjligt, ofta tvättades endast

kroppsdelar som var synliga: ansikte, hals och händer. I vissa delar i Sverige så räknades svetten som rengörande och användning av vatten ansågs vara skadligt för huden. Historiskt har kvinnor varit underrepresenterade i badstugorna, det blir tydligt när jag läser redovisningar över antalet badande i de olika bastuföreningarna. Det får förmodas hänga ihop med dåtidens syn på nakenhet samtidigt som brist på tid då de ansvarade för både barn och hem.

Att ändra på människors vanor visade sig tungrovt och därför startades 1921 Föreningen för folkbad som var drivande i frågan om byggandet av badstugor och arbetade uppmuntrade genom badpropaganda. Hoppet sattes till den yngre generationen, genom att erbjuda skolbad så fick alla skolbarn en gång i veckan chansen att skrubba sig ordentligt rena. Genom att lära barnen sköta sin hygien så skulle samhället så sakteliga bestå utav ett hälsosamt folk. Att bygga en badstuga var inte gratis, Pensionsstyrelsen var den donator som var avgörande för många badstugors förverkligande. Pensionsstyrelsens engagemang i byggandet av bads-

tugor må framstå underligt, men faktum var att de såg chansen att minska antalet pensionerade på grund av sjukdom om de genom bastubadande skulle hålla sig friska och arbetsdugliga längre. Badstugorna finansierades även genom privata donationer och vanligast genom försäljning av andelar.

Gällande Svärdsjö socken beläget i Falu kommun, så uppfördes åtta badstugor varav tre fortfarande är aktiva. I Lumsheden, Linghed och Boda håller badstugorna öppet på lördagar precis som förr. Den första stugan byggdes 1928 i Gårdvik följt av badstugan i Boda byggd 1929 och Linghed 1931, alla friliggande röda stugor med närhet till bäcken. Det var vanligt förekommande att badstugorna inhystes i andra typer av byggnader så som tvättstugor eller gymnastiksalar. I Toftbyn som fick en egen bastu 1934 så byggdes den i källaren på Folkets hus medan i Vintjärn, det en gång blomstrande gruvsamhället, ingick i den allmänna tvättstugan byggd 1944. Av åtta badstugor är som sagt tre fortfarande aktiva, fyra står öde och Borgårdets badstuga som fått en annan funktion och är idag klubbstuga för Svärd-

sjö Skid- och orienteringsklubb. Flertalet av badstugorna byggdes tack vare provinsialläkare Einar Karlberg, han var som många andra av dåtidens provinsialläkare övertygad om badets kraft och gynnsamhet gällande folkhälsan. Hans engagemang resulterade i flera lyckade byggen av badstugor runt om i byarna och dessa skulle komma att stå som exempel för de typritningar som Dr Karlberg skulle ta fram för Föreningen för folkbads räddning. Föreningen för Folkbad utgav 1933, broschyrer med arbetsbeskrivningar och kostnadsberäkning över bastu av Svärdsjötypen no.1 och no.2. I dessa broschyrer finns utöver utförliga och detaljerade beskrivningar över byggnadens material och mått även regler för hur badhuset skall skötas och hur bastubadandet ska gå till. Det beskrivs vilka temperaturer som anses vara lämpliga i omklädningsrum, tvättrum och bastu, rekommenderad temperatur i bastu för skolbad får ej överstiga 40 grader medan den för vuxna ska vara mellan 40 - 50 grader. Rekommenderad tid i bastun är mellan 5 - 20 minuter följt av en inledande ljummen dusch som bör övergå till kall. Dessa utförliga beskrivningar är i sig ett slags bevis på den medicinska funktion som badet var tänkt att ha, de går nästan att likna vid ett recept utskrivet av en läkare. Tack vare Karlbergs propagerande av bastubadandet i både Svärdsjö socken och i hela länet, så blev Dalarna en av de främsta när det kommer till bastuverksamhet.

Trots att badstugorna inte längre fyller den funktion de en gång var avsedda för, så fyller de idag en annan roll. De fungerar som en social mötesplats, här ryms alla, gammal som ung. En lördag eftermiddag i Boda kan diverse färdmedel avslöja blandningen av åldrar, där syns cyklar, mopeder och rullatorer. I bastun kan en småbarnsförälder få lite andrum eller diskutera aktuella tv-program eller varför inte oja sig över lokalpolitikerna. Livet på landsbygden är härligt men kan bli isolerande. Jag vill slå ett slag för de ideella krafter och föreningar som gör så att badtraditionen hålls vid liv. Som stolt fjärde generationens bastubesökare så propagerar jag för ett besök i er närmaste badstuga, har du ork, så varför inte rädga en? ♦

Isabella Åkerberg, byggnadsantikvarie

Tvättstugan i Vintjärn rymde även byns bastu. Byggt 1944. Foto: Okänd

Tvättstugan idag bär på minnen om en svunnen tid i en by där gruvdriften sen länge är borta. Foto: Isabella Åkerberg

Källor

- Wiell Karolina, Bad mot lort och sjukdom - Den privathygieniska utvecklingen i Sverige 1880-1949, 2018, Avhandling Uppsala universitet.
- Erikson Marianne, Personlig Hygien, Fataburen, 1970.
- Varmbadhus av Svärdsjötypen Nr 1, Föreningen för folkbad, 1933.
- Folkbad - Meddelanden från Svenska föreningen för folkbad, Nr 3 1945.
- Nordström Ludvig, Lort-Sverige, 1938.

Kallelse ÅRSMÖTE

Härmed kallas medlemmarna i Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund till årsmöte.

Datum: Lördagen den 20 april

Tid: kl 14-17

Plats: Dössberget, Bjursås

Middag kl. 18.00.

DFHF betalar middagen för föreningarnas stadgenliga ombud. Enskilda medlemmar och följeslagare betalar kostnad för middagen, 235 kr om man önskar delta.

Anmälan till program och förtäring senast 3 april till:
marina.andersson@dalarnasmuseum.se
Tel. 070 3937203
Middag betalas till:
bankgiro 5604-8564. Uppge namn.

Program

14.00-15.00 Kaffe

15.00-16.00 Årsmöte

16.00-16.30 Konstituerande möte

16.30-17.00 Information från DFHF

17.00-18.00 Visning av Dössberget

18.00 Middag på Dössberget

Motioner ska vara DFHF tillhanda senast 15 mars. Hör gärna av er om ni har någon frågeställning som ni vill diskutera efter årsmötet.

Varmt välkomna!

*Kallelse, dagordning, program, verksamhetsberättelse och stadgar kommer att läggas ut senast 3 veckor innan mötet.
dalarnasmuseum.se/dalarnashembygdsforbund*

Det handlar om hygien?

1. I dag är grön såpa och gul såpa egentligen identiskt lika produkter, men den gröna såpan färgas helt enkelt grön.

a) vad framställs gul såpa av?

b) Vad framställdes den gröna såpan av?

2. Vem var mannen bakom radio-programmet och senare boken "Lort-Sverige"?

3. Vad var det för hygienartikel alla började hamstra i början av corona-pandemin?

4. Dan Andersson, den kände poeten dog på ett hotellrum i Stockholm. Vad var dödsorsaken?

5. Fläcktyfus var en vanlig sjukdom, orsakad av en bakterie. Men hur sprids bakterien till människan.

6. En sjukdom som har kallats för en "snusksjukdom", orsakad av dålig hygien är den så kallade rödsoten. Men vad är sjukdomens egentliga namn?

Svaren presenteras i nästa nummer av Dagsverket. Svaren finns också på dalarnasmuseum.se/verksamhet/dalarnas-hembygdsforbund/

Rätta svar på förra numrets frågor:

1 a. Viktor Rydberg 1 b. 2. Tomten 2. Tage Danielsson 3 a. Teskedsgumman 3 b. Alf Prøysen 3 c. Blev liten som en tesked 4. Nr 113 5 a. Fanny och Alexander 5 b. Ingmar Bergman 5 c. Ewa Fröling, Stina Ekblad, Erland Josephson, Harriet Andersson, Gunnar Björnstrand, Pernilla August, Bertil Guve, Börje Ahlstedt, Jan Malmström, Jarl Kulle, Allan Edwall, Christina Schollin, Mona Malm med många fler.

Nominera årets Dala-dass!

Dalarnas museum och Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund vill uppmärksamma en uppskattad, men ibland föga uppmärksammas byggnad; dasset.

Vi uppmanar er nu att nominera lämpliga dass till utmärkelsen Årets Dala-dass. Skicka ett foto av dassets exteriör, interiör, samt en text med motivering till varför just det här dasset förtjänar att uppmärksammas. Juryn kommer att titta på byggnadstekniskt utförande, kreativitet i utformning och funktion.

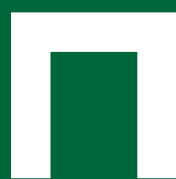
Maila din nominering till dagsverket@dalarnasmuseum.se senast den 31 maj 2024. Har du frågor maila samma adress.

Dalarnas och Sveriges kanske mest kända dass finns på Ornässtugan i Borlänge, där Gustav Vasa enligt sägnen ska ha flytt från danskarna genom dasset. Påhängt dass med högt fall. Foto: Dalarnas museum, 2022.

**Vårkalendariet hämtar
du i receptionen eller
scanna QR-koden**

 **Dalarnas
museum**

www.dalarnasmuseum.se

Historien om Sverige

Dalarnas museum kommer att under våren visa de fem första avsnitten i SVTs serie Historien om Sverige.
I höst visas resterande fem avsnitt.

Efter filmen följer eftersnack och frågestund med en antikvarie från museet i ca 15 min om hur det var i Dalarna under samma tidsperiod.

23/2 • kl.13.00
Stenåldern
14 000-1700 fkr

22/3 • kl.13.00
Metallernas tid
1700 fkr-500 ekr

26/4 • kl.13.00
Vikingarnas tid
500-1000-talet

31/5 • kl.13.00
Gud ger och Gud tar
1100-1300-talet

28/6 • kl.13.00
Kampen om tronen
1361-1560-talet